

Даурен С. Смағұлов

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

E-mail: dauren2985@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7377-2827>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-139-2-151-167

Академик В. В. Бартольдтің ғылыми мұраларындағы Қазақстан өзендерінің гидронимиясы мен гидрографиясы туралы

Аңдатпа. Мақалада Санкт-Петербург Ғылым академиясының академигі, шығыстанушы, арабтанушы, филолог В. В. Бартольд еңбектеріндегі Қазақстан өзендерінің гидронимиясы мен ортағасырлардағы гидрографиялық жағдайы кеңестік және қазақстандық тарих, география және тіл білімі мамандарының зерттеулерімен салыстырыла отырып талданады. Зерттеу материалдары ретінде академик В. В. Бартольдтің түрлі зерттеулері, оның ішінде «Ислам энциклопедиясына» арнаған қазақ жерінің өзендері туралы мақалалары, кеңестік және қазақстандық тарих, география және тіл білімі мамандарының топонимикалық, географиялық, тарихи еңбектері қолданылады. Зерттеу барысында автор В. В. Бартольдтің араб, парсы, қытай, т. б. тілдердегі ерте және ортағасырлық кезең саяхатшыларының, тарихшыларының түпнұсқа еңбектерінің негізінде Ертіс, Іле, Жайық, Сырдария, Шу және Торғай өзендері туралы жазған зерттеулері арқылы ортағасырлардағы Қазақстанның тарихи географиялық келбетін қалыптастыруға талпыныс жасайды. Мақалада аталған өзендердің атаулары мен гидрографиялық жағдайлары академик пайымдауларымен және қазіргі уақыттағы география ғылымындағы сипаттамаларымен салыстырылады. Талқылаулардың нәтижесінде академик В. В. Бартольдтің ғылыми мұраларындағы Қазақстан өзен жүйелеріне қатысты зерттеулерінің әлі де өзекті екендігі және осы тақырып аясындағы тарих, география және тіл білімі мамандарының өз зерттеулерінде академиктің пайымдаулары мен қорытындыларын негізге алатындығы аңғарылады. Осылайша, шығыстанушы ғалым, академик В. В. Бартольдтің ғылыми зерттеулерінің өміршеңдігі көрсетіледі.

Түйін сөздер: тарих; тарихи география; академик; шығыстану; топонимика; тіл білімі; гидроним; гидрография; дерек; өзен; саяхатшы.

For citation:

Smagulov D.S. On the hydronymy and hydrography of the rivers of Kazakhstan in the scientific heritage of academician V. V. Bartold// Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 139. – №. 2. – С. 151-167. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-139-2-151-167

Для цитирования:

Смағұлов Д.С. Академик В. В. Бартольдтің ғылыми мұраларындағы Қазақстан өзендерінің гидронимиясы мен гидрографиясы туралы// Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 139. – №. 2. – С. 151-167. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-139-2-151-167

Кіріспе

Қазіргі тарих ғылымында аймақтардың тарихи дамуына табиғи-географиялық фактордың әсерін зерттеуге қызығушылықтың арта бастап отырғандығы байқалады. Осы орайда табиғи ортаның қоғам дамуына әсерін пайымдауда табиғат нысандарының ерте кезеңдердегі келбетін зерттеу аса маңызды. Шығыс елдерінде, әсіресе Орта Азияда адамның табиғат жағдайларына тәуелділігі жоғары болған. Бұл жағдай Орта Азия аймағын зерттеушілерге осы жердің тарихи географиялық жағдайына ерекше көңіл аударуға итермелеген. Аталған аймақтың тарихи географиялық жағдайын зерттеуге ерекше көңіл бөлген бірден бір ғалым – шығыстанушы, академик В. В. Бартольд. Ғалымның еңбектері арқылы ортағасырлардағы Қазақстанның тарихи географиясының келбетін ашуға үлкен мүмкіндіктер бар. В. В. Бартольдтің ғылыми мұрасынан еліміздің өзендеріне, көлдеріне, жер бедеріне, елді мекендері мен қалаларына арналған мол мәліметтер ала аламыз. Солардың ішінде Қазақстанның өзен жүйелеріне арналған еңбектеріндегі гидронимиялық және гидрографиялық зерттеулерін жүйелеу және оған арналған пайымдауларын кеңестік пен қазіргі кезеңдегі тарихи, географиялық және топонимикалық зерттеулермен салыстырмалы түрде талдау қажеттілігі ұсынылып отырған мақаланың өзектілігі болады.

Ғылымның барлық саласы тарихпен тығыз байланысты десек те, олардың ішінде тіл білмінің тарихпен байланысы ерекше орын алады. «Адамзат мәдениетінің барлық өкілі сияқты, тіл – тарихи тұрғыдан қаралатын пән», - деп белгілі ғалым Г. Пауль (Пауль, 1960: 25) айтып өткендей, мақалада академик В. В. Бартольдтің гидронимиялық зерттеулерінің маңыздылығына айрықша көңіл бөлінеді. В. В. Бартольд – Орта Азияның ірі тарихшысы. Оның

дарындылығы мен деректерді және шығыс тілдерін жетік білуі күрделі ғылыми жұмыстарды жазуға мүмкіндік берді. Ғалымның еңбектерінде географиялық атаулардың этимологиялары мен топонимикалық пікірлері өте мол. В. В. Бартольд топонимикаға арнайы еңбектер арнамаған. Дегенмен, ортаазиялық республикалардың топонимикасы бойынша мәліметтерді жинақтағысы келетіндер оның ғылыми мұрасындағы географиялық атауларға берген түсініктемелерінің барлығын сүзіп шығуы керек болар еді. В. В. Бартольд «арық», «қыр», «рабад», «тархан», «шахристан» және т. б. секілді жергілікті географиялық терминдерді шебер қолданған. Оның Орта Азия топонимикасы туралы түркі, иран, араб, моңғол тілдеріндегі сөздерді талқылаулары қарапайымдылығымен, нақтылығымен ерекшеленеді және тарихи деректерге негізделуімен сенімді. Өзінің еңбектерінің бірінде ол терминдерді зерттеудің аса маңыздылығы туралы «олардың кейбіреулері көне дәуірлерден бері сақталып қалған болуы керек», - деп жазған (Мурзаев, 1974: 35-36).

Зерттеу әдістері

Академик В. В. Бартольдтің «Ислам энциклопедиясындағы» және басқа да зерттеулеріндегі түрлі ортағасырлық мұсылман тарихи шығармаларының деректері негізінде жазылған зерттеулері мен кеңестік және қазіргі кезеңдегі тарихи, географиялық және топонимикалық зерттеу жұмыстары ұсынылып отырған мақалаға материалдар ретінде қолданылған.

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихилық және объективтілік қағидаттары, талдау мен синтездеудің әртүрлі әдістерін біріктіруге мүмкіндік беретін жүйелі тәсіл құрады. Жұмыс барысында ғылыми зерттеудің сипаттау, тарихи, лексикалық-географиялық, салыстырмалы-географиялық,

салыстырмалы-лингвистикалық, статистикалық, диахрондық және т. б. әдістер қолданылды.

Талқылаулар мен нәтижелер

Академик В. В. Бартольд «Ислам энциклопедиясы» мен одан басқа да еңбектерінде қазақ жерінің Естір, Іле, Жайық, Сырдария, Шу және Торғай өзендеріне мақалаларын арнаған. Соның ішінде қазақ тарихында үлкен рөл атқарған Ертіс өзеніне төмендегідей сипаттама беріп өткен.

Ертіс – Обь өзені бассейніне жататын Сібірдегі үлкен өзен. Оның Көгілдір және Ақ Ертіс деген екі бастауы да Үлкен Алтайдан бастау алады. Олардың біріккен тұсынан Зайсан көліне дейін өзен Қара Ертіс деп аталады. Көлден шыққаннан кейін өзен шамамен 300 км-дей Ақ немесе Тынық Ертіс деген атаумен жазық дала арқылы ағады. Одан кейін 100 км бойы таулы жерден өтіп, осы тұста өзеннің ағу жылдамдығы артады. Осыған байланысты өзеннің атауы «Жылдам ағысты Ертіс» деп аталады. Өскемен қаласы маңында Мұзды мұхитқа қарай еңіс тартатын кең алқапты Сібір жазығына шығады. Бұл алқапта Ертіске кішігірім өзендермен қатар оң жағынан Омь мен Тара, сол жағынан Есіл мен Тобыл қосылады. Самаров селосынан төменде Ертіс өзені Обь өзеніне ұласады. Өзеннің жалпы ұзындығы 3712 км-ді құрайды. Оның 405 км ғана Қытайға қарасты. Омбы қаласы маңындағы теміржол өткелінің ұзындығы 690 метрді; өзеннің төменгі ағысындағы ең үлкен ені 800 метрді құрайды.

Ертіс өзенінің атауы біздің заманымыздың VIII ғасырына жататын Орхон жазбаларының бірінде кездеседі. Масуди «Китаб ат-танбих» еңбегінде «Қара» және «Ақ» Ертіс туралы айта отырып, екеуін де Каспий теңізіне құяды деп келтіреді. «Худуд әл-алам» авторы Ертісті Еділдің салаларының бірі деп есептейді. Гардизидің жазбаларындағы Артуш (немесе Эртюш)

атауы халықтық этимологияға (эртюш (*ертүс* – Д.С.) «ер түс») сәйкес келеді. Аталған автордың еңбектерінде айтылатын Фарабан Ертіске жететін сауда жолының болғандығына қарамастан, ортағасырларда бұл аймаққа мұсылман мәдениетінің ықпалы аз болған. Өзен деректерде өте сирек кездеседі. Мысалы, Темір жорықтарының тарихы.

Ертіс бойымен бастауларына дейін кеме қатынасы жүре алады. Тобыл мен Өскемен аралығында кеме қатынасы үзілмейді; кейде кемелер Зайсанға дейін жетеді және одан жоғары Қара Ертіс арқылы қытай шекарасына және одан да әрі кете береді. Сібір темір жолын салған уақыттан бастап Ертістің қатынас жолы ретіндегі маңызы одан әрі арта түсті (Бартольд, 1965: 435, 436).

Мақалада академик Ертіс өзенінің бастауынан бастап оның шаруашылықта қолданылу аясына дейін тоқталып өткен. Мақала география ғылымы саласының өкілдері үшін де, тарихшылар қауымы үшін де құнды. В. В. Бартольд «Китаб ат-танбих», «Худуд әл-алам» еңбектеріндегі және Гардизидің жазбаларындағы Ертіс өзені туралы мәліметтерді талдай отырып, Ертіс өзенінің тарихи географиялық сипаттамасын ашқан. Ертіс өзені туралы тарихи географиялық мәліметтер отандық шығыстанушы Б. Е. Көмековтің зерттеулерімен толығады. Ғалым өз мақаласында «Махмұд әл-Қашғаридың әлемнің дөңгелек картасында Артыш (Ертіс) өзенінің Балқаш көліне құятындығы белгіленген. Бұл мәлімет түсініспеушілік тудырады. Мұнда сібір өзендерінің қиыр солтүстіктегі төменгі ағыстары туралы білім мен ұғымның жетіспеушілігі әсер еткендігі көрініп тұр. Әсіресе Ертіс пен Обь өзендері туралы ақпараттар қате берілген. Обь өзені Йамар өзені деп аталған және ол да атаусыз көлге (Балқаш) құйылады деп белгіленген. Артыш өзені йемек (кимек) тайпаларының негізгі қоныстанған жері және ол «йемек даласы» арқылы ағады деп көрсетілген. Әл-Идрисидің «Сурат әл-ард» еңбегінде Ертіс

өзені Гамаш атауымен жазылған. Әл-Идриси кимек елін сипаттау барысында он алты кимек қаласын атайды. Оның сегізі Гамаш өзені жағасында орналасқан. Мұнда әл-Идриси кимектердің көне жерлері мен кимек хаканының ескі және жаңа – екі астанасын белгілейді. Географиялық шығарманың мәтіні мен картасында Гамаш өзенін Ертіс өзені деп атауға нақты мәліметтер жеткілікті», - дейді (Кумеков, 2018: 95).

Академик В. В. Бартольд зерттеген Гардизидің жазбаларында және Б. Е. Көмеков зерттеген Махмұд әл-Қашғаридың әлемнің дөңгелек картасында Ертіс өзенінің Артуш (немесе Эртюш) деп аталғанын, ал Әл-Идрисидің «Сурат әл-ард» еңбегінде Ертіс өзені Гамаш атауымен жазылғанын көреміз. Ғалым Б. Е. Көмеков деректердегі Гамаш өзенін толыққанды Ертіс өзеніне сай келетіндігін атап өткен.

В. В. Бартольд мақаласында Ертіс өзені атауының шығуын «Артуш (эртюш) «адам (ер), төмен түс» деген Гардизидің пікіріне сүйеніп айтқан. Одан кейінгі уақыттарда қазақ жерінің жер-су атауларының шығу тарихын зерттеген зерттеушілер Ертіс өзенінің атауының шығу тарихына өзіндік зерттеулерін арнаған. Соның ішінде кеңестік ғалым Е. Койчубаев «Ертіс – өзен. Түркінің «артыш» сөзі «асу» мағынасын береді. Өзен атауы өзеннің ағу бағдарына сәйкес берілген болуы керек. Өзен Зайсаннан бастау алып, алғашында жазық даламен, одан кейін біртіндеп тар шатқалмен аға отырып, Нарым және Қалба жоталары және Алтайдың басқа да тарамдары арқылы Өскемен қаласына дейін жетеді. «Артыш» этимологиясына «Артасу», «Артыш», «Артек», сонымен қатар «Алтын-Артыш», «Астын-Артыш», «Үсті-Артыш» және т.б. түркі дублет сөздерін келтіреді» (Койчубаев, 1974: 85-86), - деп өз пайымдауын ұсынса, Э. М. Мурзаев «Очерки топонимики» еңбегінде Ертіс гидронимінің мағынасын Махмұд Қашғаридің *эртишмак* – «кім тез өтеді» сөзімен түсіндірген. «Бұл қалыпты халықтық этимология. Ертіс атауына

гидронимиялық қатарда Ырғыз, Иркут, Иро, Ерсу, Еркөл атаулары ұқсас болып келеді» (Мурзаев, 1974: 223), - дейді. Ертіс өзенінің гидронимін толық зерттеуге тырысқан ғалымдардың бірі Б. Бияров аталған өзен атауын зерттеген ғалымдардың еңбектерінің барлығын жүйелеп 9 негізгі зерттеуге тоқталады. Оның ішінде әрине академик В. В. Бартольдтің пайымдауларына да көңіл бөледі. Тіл білімі саласының маманы Б. Бияров көптеген ғалымдардың пікірлерін саралай келе Э. В. Севортян мен С. Аманжоловтың пікірлерін алға тарта отырып «Ертіс атауы өте көне гидроним болғандықтан (профессор Т. Жанұзақтың айтуынша, Ертіс атауына кем дегенде екі мың жылдан асады), бір буынды үш сөзден тұрады. Атап айтқанда, Ер + it + ic > Ертіс. Мұндағы *er* түбірі көне түркі, *eruih/erpic* Э. В. Севортян сөздігінде «основа ткани», «горизонтальные жерди, вставляемые между вертикальными стойками при петенки стен амбара» сөзінде кездеседі. С. Аманжоловтың монографиясында: «*Erpic (uirpic)*: арқау (основа в ткани). Ильм., 58» түрінде түсінік беріледі. Бұл сілтемелерден көріп отырғанымыздай *er* синкретті түбірінің тағы бір мағынасы «көлденең» семасын береді екен.

Ал *im/ym/om/ym* «өтетін», «ағатын» етістігін құрайтыны белгілі және *yc/ic* «су, өзен» сөзі екені де баршаға мәлім. Сонда Ертіс < Ер «көлденең» + *im* «өтетін, ағатын» + *ic* «өзен, су» болып шығады, яғни, жинақтап айтқанда, Ертіс «көлденең ағатын өзен» деген мәнде тұруы мүмкін» (Бияров, 2013: 96-97), - деген қорытынды жасайды.

Осы тұста Ертіс өзенінің атауын зерттеген география саласының маманы Қ. Т. Сапаровтың зерттеулеріне тоқталып өткенді жөн деп санаймыз. Себебі, ғалым өзен атауының шығуын оның географиялық орналасуы мен тарихи уақыттардағы арнасының шайылып, ауысып отыруымен байланыстырады. Қ. Т. Сапаров Ертіс өзені атауының шығуын зерттей отырып, С. Е. Маловтың еңбегіндегі Ертіс өзенінің атауының осы формада VIII ғасырда қойған

Күлтегін мен Тоныкөк ескерткіштерінде кездеседі және онда: «...түркілер Алтай тауынан көтеріліп, Ертіс арқылы өтіп, түргеш тайпасын жеңгендері баяндалады» деген тарихи мәліметтерге көңіл бөледі. Ғалым сонымен қатар В. П. Семенов, А. П. Дульзон, Э. М. Мурзаев, В. Н. Попова және т. б. еңбектеріндегі зерттеулерге тоқтала отырып, өзен атауының шығуына өзінің төмендегідей пайымдауын ұсынады.

«Ертіс өзенінің ағысы, жылдамдығы әркелкі болғанымен, мыңдаған жылдар аралығында жағалаулары шайылып, беткейлерінде әртүрлі пішіндер қалыптасқан деуге болады. Ертіс өзенінің орта ағысында оң жағалауы шайылып (Семей маңы), арнаның оң жаққа қарай жылжып бара жатқанын аңғаруға болады. Бұл ерекшелік Ертістің басқа бөліктерінде де жиі кездеседі. Біздіңше, Ертіс «ер, ерт, Ертіс» деген егістіктен шығуы мүмкін. Өйткені, ол Обь өзенімен қатар біраз жерге ағып (еріп) барып соған құяды. Есіл (есіліп ағып) болса, Ертіске еріп барып, сол өзенге құятыны бізге мәлім. Сонымен Ертіс Обьқа ереді, Есілді өзіне ертеді. Осы жағдайды ескере отырып халық бұл өзенге Ертіс деген ат қоюды орынды деп Б. Аспандияров Қара Ертіс деген атауын *қар, қыр, қара* сөздерінен *Қар Ертіс, Қыр Ертіс* және *Қара Ертіс* атаулары пайда болған деп қарастырады. «Ертіс» деген ұғым күрделі сөз екі ұғымнан тұрады: біріншісі, «*ер*» – ат ерттейтін ер немесе «*ор*» – тау, таулы деген мағынаға ие. Екінші бөлігі, «*тіс*» – татар сөзі, «*тыс*» болса қазақи сөз. Сыртқы, «*сырт*», «*бөлек*» дегенді білдіреді. Ертіс негізінен «*Өртыс*» болуы да мүмкін. Демек, Ертіс сөзі алғашқыда шекарамен қанаттас немесе шекараның арғы жағындағы таулардың атауы болған. Ертіс өзенінің атауын қазақтар «сыртқы таулар» деп атайтын қытай тауларынан алынған деп топшылайды (Сапаров, 2019: 54-55).

Ертіс өзені атауының шығу тарихы туралы айтылған ой-пікірлердің барлығын құптай отырып, біз зерттеуімізде тарихи түпдеректерге сүйеніп өз ойын білдірген

академик В. В. Бартольдтің пайымдауын қолдаймыз.

Қазақ дүниетанымы мен тарихында Ертіс өзенінің өзіндік орны бар. Ол туралы түрлі деректерде кездеседі. Мәселен, Artis – Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк, Шинэ-Усу құрметтеріне арналған көне түркі ескерткіштерінде кездесетін атақты Ертіс өзенінің атауы. Аталған ескерткіштердегі мәтіндерде өзен аймағындағы VIII ғасырда түркі тайпалары арасында өткен шайқастар мен қақтығыстар сипатталған (Наханова, 2016: 82); Гардизи «Қимақтар отқа табынады, Ертіс (*Гамаш*) өзеніне сыйынады», - деп жазады. Өзен адамның тәңірі (құдайы) деп есептеген (Сапаров, 2008: 46).

Сонымен қатар, Ертіс өзенінің академик В. В. Бартольд сипаттаған гидрографиялық жағдайы қазіргі уақыттағы география ғылымының сипаттамаларымен сай келеді. Ертіс өзені бастауын Қытай Халық Республикасындағы Моңғол Алтайынан алады. Зайсан көліне дейінгі ағысы Қара Ертіс деген атауға ие. Оның жалпы ұзындығы 4248 км; Қара Ертіс – 672 км, ал Зайсан көлінен Обь өзеніне дейінгі аралықтағы Ертіс өзенінің ұзындығы 3501 км-ге тең (Жүсіпбеков, Махмудова, 2012:56).

В. В. Бартольд Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан Іле өзеніне да өзінің зерттеуін арнаған. Онда ғалым, Іле өзенін Орта Азиядағы ірі өзен деп сөз бастайды. Оның екі қайнар бастауы Текес пен Күнгес Тянь-Шаньнің солтүстік жотасынан басталады. Екеуінің қосылуынан соң өзен Іле деп аталып, шамамен 930 км-дей ағып өтіп Балқашқа құяды. Өзеннің ені кейбір тұста 1 км-ге жетеді. Текестің жоғарғы ағысы мен Іленің төменгі ағысы Ресейге, Күнгес, Текестің төменгі ағысы мен Іленің жоғарғы ағысы Қытайға тиесілі. Өзеннің көптеген салалары бар, олардың негізгілері, қытай территориясында – Каш, орыс жерінде – Шарын, Шілік. Орта Азияның барлық аймақтарындағы секілді суландыру жүйесінде басты өзенге қарағанда оның салалары үлкен маңызға ие. Өзен

таулы аймақтан шыққан кейін кең жазық дала арқылы ағады. Мұнда оған салалар қосылмағандықтан барлық ауылшаруашылық маңызынан айырылады. Орыс жерінде Іледен тартылған каналдар аз. Дегенмен сондай каналдардың бірі (Ақ Чуган атауымен) өзеннің төменгі ағысында, сағасынан шамамен 25 км жерде орналасқан. Ол жерде егін шаруашылығымен қырғыздар (қазақтар) шұғылданады (Бартольд, 1965: 433-434).

Іле алғаш рет б. з. VII – X ғасырларында қытайдың Тан династиясы тарихында кездеседі. Сол кездің өзінде Іле жазығы арқылы Қытайдан Түркістанға қарай маңызды жолдардың бірі өтті. Іле өзені атауы кездесетін ежелгі мұсылман деректерінің бірі – «Худуд әл-алам» (372/982–83 ж.). Осы және одан кейініректегі көптеген деректерде өзен Ила деген атаумен кездеседі. Бұл өлкеге ислам дінінің қалай және қашан келгені белгісіз. VII/XIII ғасырда Іле аңғары мұсылман әлемінің шекарасы саналған. Оның шығыс аумақтарына ислам діні тек моңғол кезеңінде келген.

Өзеннің бөліктері туралы деректер аз кездеседі. Күнгес атауы алғаш рет Шереф ад-дин Йездидің Темір жорықтарының тарихында келтіріледі. Ал Текес бұл кезеңде Теке деген атпен белгілі болады. Өзеннің екі сағасы да көшпенділер үшін жайылым ретінде жоғары бағаланған. Рубруктың жазбаларына сәйкес Іледен солтүстікке және таулардан оңтүстікке қарай (Алтын-Емел асуы болуы керек) қала болған. Бұл қаланы ол Эквиус деп атайды. Орналасқан жеріне қарағанда бұл тура сол уақытта армян патшасы Хетум Иланбалек (өзеннің өзі бұл деректе Илан-су деп аталады) деп атаған қала. Ал қытайлар Илабали немесе Илибали, яғни Ілебалық – «Іле бойындағы қала» деген. Бұл атауды XV ғасырда аумақтың атауы ретінде қытайлар қолданады және мұнда қалалар жоқ, тек көшпелілер мекендейді деп айтады.

Іле басқа да Орта Азиялық өзендер секілді кеме қатынасына жарамсыздау. Бірақ бірнеше рет талпыныстар жасалғанымен,

өзен бұл салада осы уақытқа дейін ешбір маңызға ие болмады (Бартольд, 1965: 433-434).

В. В. Бартольдтің мақаласында Іле өзенінің тарихи атауының көп еместігін, тіпті басқа атаулары деректерде кездеспейтіндігін байқаймыз. Оны В. В. Бартольдтен кейінгі тіл ғылымы мамандарының зерттеулерінен де аңғаруға болады. Аталған өзен атауын зерттеген Е. Койчубаев: «Іле – Жетісудағы суы мол өзен. Оның дублет сөздері бұл атаудың көнелігін білдіреді. Мәселен, *Іле-гол* «тармақ» мағынасында, *Іле-Кем* – Батыс Моңғолиядағы өзен, *Іле-Балық* – Шығыс Түркістанның батысындағы Іле өзені жағалауындағы қала. В. В. Радловта «Үлкен өзен» деген парсы сөзіне сәйкес келеді. Мұның барлығы көне *йел, jul (Ілә)* сөздерінен бастау алады және, осыған орай, «тез», «жылдам» сөздеріне мағыналық жағынан жақын болып шығады (Койчубаев, 1974: 109), - дейді.

География ғылымдарының зерттеушісі К. Д. Каймулдинова: «Іле гидронимі көне атаулардың бірі саналады. М. Қашғари сөздігінде бұл атау туралы мынадай дерек бар: «Ыла/Іле – бір дарияның аты. Ол дария түрік жұртының Жайхұны...». Белгілі географ А. П. Горбуновтың деректері бойынша, бұл атау қытай жылнамаларында 270 жылы пайда болған, сондықтан оны монғолдың «ил» («жарқырау») сөзімен байланыстырудың еш реті жоқ, Шыңғысхан жорығынан 1000 жыл бұрын болған атаудың моңғолдарға еш қатысы жоқ. Іле атауын осыдан 2,5 мың жылдай бұрын Солтүстік Қытай аумағында қалыптасқан күдіретті Ғұн империясымен де байланыстырады. Негізгі тілі көне түркі тілі болған ғұндар біздің заманымызға дейінгі III ғасырда қазіргі Қазақстан аумағына ене бастаған болатын. Кейіннен бұл империя әлсіреп, ыдыраған кезде ғұндардың солтүстік тайпалары біздің заманымыздың I ғасырында қазіргі Жетісу жерінде қалып қойған.

А. Горбуновтың зерттеулері бойынша, дәл осы кезеңде ғұндардың «үлкен өзен» мағынасындағы «ұлы» сөзімен байланысты

Іле атауы қалыптасқан, яғни уақыт өте келе бұл сөз өргеріске түскен, атаудың жасы кемінде екі мың жылмен есептеледі. Ғалым бұған дәлел ретінде Ресей жеріндегі Ангара өзені алабына жататын Или, Илим, Илир, Зея алабындағы Иликан («кан» – өзен деген сөз) өзендерінің атауларын келтірген» (Каймулдинова, 2011: 165), - деп өз пайымдауларын жасайды.

Б. Бияров Іле өзені атауы туралы зерттеуінде (Бияров, 2013: 101] Т. Жанұзақтың (Жанұзақ, 2007: 13, 218) пайымдауына сүйене отырып «Көптеген ғалымдар Іле гидронимінің негізінде іл/ыл «су» көне түбірі жатыр деп есептейді. Біз де топонимдердің типтік белгілерін қарастыратын болғандықтан, *ыл/іл* көне гидрографиялық терминінен Іле атауы қалыптасқан деген пікірге қосыламыз» (Бияров, 2013: 101), - деген қорытынды айтады.

Жалпы, Іле атауы қазақ жеріндегі ғасырлар бойы еш өзгеріссіз қазіргі күнге дейін сақталған ең ежелгі атаулардың бірі екендігін оның көне жазбалардағы географиялық сипаттамасы дәлелдейді: «Бұл өзен Сарымсақты таулардың солтүстігінен бастау алады, суының түсі лайлы, солтүстік-батысқа қарай ағып, сусыз, шөпсіз үлкен құмды далаға қарай кетеді» (Абусейтова, 2008). Өзеннің қазіргі гидрографиясы да академик В. В. Бартольд зерттеулерімен сәйкес келеді.

В. В. Бартольд «История культурной жизни Туркестана» еңбегінде Жайық өзені туралы да деректерді көрсетеді. Онда шығыстанушы: «Орта Азиядан тысқары көптеген гидронимдердің де түркілермен байланысы бар. Әсіресе, Еуразияның солтүстік бөлігінде. Жайық өзені Птолемей картасында Орта Азияның солтүстік-батыс шекарасында Даикс (*Daix fluvius*) атауымен тіркелген. Бұл атау «жайылған (өзен)» деген мағына беретін түркілердің *Джаик* (*йаик*) сөзінің латын тіліндегі түрі болып табылады» (Бартольд, 1963: 180), - дейді. Жайық гидронимінің екі «жай» және «ық» сөз түбірлерінен құралғанын аңғаруға

болады. Сонымен қатар, аталған гидроним туралы В. В. Бартольдтің «жайылған» деген сөзіне мән беру керек. Шынында да, араб жазушысы әрі саяхатшысы Ибн Фадланның деректерінде Жайықтың ағысы қуатты болғандығы сипатталады. Ибн Фадланның жазбаларында бұл өзен Джайих деген атаумен кездеседі және өзен туралы «Біз печенегтерде бір күн болдық, одан кейін тағы жүріп Джайх (Хайдж) өзені бойына тоқтадық. Ал бұл біз көрген өзендердің ішіндегі ең үлкені, ең ірісі және ағыны ең қаттысы. Шынында да мен бұл өзенде үстіндегі адамдарымен бірге жол қабының аударылып түскенін көрдім. Ол адамдардың көбісі апатқа ұшырады, олармен бірге көптеген аттар мен түйелер де батып кетті. Біз бұл өзеннен әрең дегенде өттік» (Ковалевский, 1956: 130), - деп айтылған.

Жайық өзені қазіргі география ғылымында: «Орал тауларынан бастау алатын Орал (*Жайық – Д. С.*) өзені суының молдығы жағынан Қазақстандағы төртінші, ал Сырдария өзені деградацияға ұшырағаннан кейін үшінші өзен болып саналады. Ал 1957 жылы байқалған максимал су өтімі 14 000 м³/с-ке жетіп, Қазақстанның басқа өзендерін артқа қалдырды. Қазақстан бөлігінде өзен жайылмасының ені 6 – 15 км-ге дейін. Су деңгейінің көтерілуі 8 – 11,5 м-ге жетеді. Су тасуының ұзақтығы 3 – 5 ай» (Жүсіпбеков, Махмудова, 2012: 9), - деп сипатталады. Өзеннің жалпы ұзындығы 2428 км, ал Қазақстан территориясындағы ұзындығы – 1082 км-ді құрайды (Абдрахимов, 2014: 114). Өзеннің ортағасырлар кезеңіндегі деректердегі гидрографиялық сипаттамаларының қазіргі кезеңдегі сипаттаулармен сәйкес келетіндігін байқаймыз. Қазіргі ғылыми анықтамаларда аталып отырғандай Жайық өзенінің су тасуы ұзақтығы 3 – 5 ай шамасын қамти отырып, Қазақстандағы басқа өзендерден ағысының жылдамдығымен ерекшеленеді және ол мәлімет Ибн-Фадланның мәліметтерін растай түседі.

В. В. Бартольд «Ислам энциклопедиясына» Орта Азиядағы ірі өзендердің бірі Сырдария өзені туралы да мақала жазған. Академик мақаласында: «Сырдария – Әмудария секілді Арал теңізіне құятын Орта Азиядағы ірі өзен. Еуропалық ғылым Ферғананың солтүстік-шығыс бөлігінен және Жетісу аймағынан ағып өтетін Нарын өзенін Сырдарияның бастауы деп санайды. Жергілікті халық әрқашан (ортағасырларда қалай болса, жаңа заманда да солай есептеген) Ферғананың оңтүстік-шығыс бөлігіндегі Қарадарияны Сырдарияның жоғарғы ағысы ретінде санаған. Қарадария өзені өзінің екі бастауы, Қарақұлжа мен Тара өзендері, қосылғаннан кейін Үзген қаласы (қазіргі уақытта ауылға айналған) жанынан ағып өтеді. Осыған орай кейде өзенді «Үзген өзені» деп те атайды. Қарадария мен Нарын өзендері арасындағы аймақты парсы тілінде Миян-рудан және түркі тілінде Екі су арасы деп аталады. Сырдария өзенінің Қарадария мен Нарын өзендерінің түйіскен жеріндегі бастауынан сағасына дейінгі ұзындығы – 2800 км-ден астам қашықтықты құрайды. Өзеннің Ферғанадағы ағу бағыты – оңтүстік-батыс, одан әрі солтүстік-батысқа бағыт алады. Сырдарияға жоғарғы және орта ағыстары тұсында шығыстан да, батыстан да (Ферғанада солтүстік пен оңтүстіктен) жақын маңдағы таулардан көптеген өзендер қосылады. Оның ішінде қазіргі уақытта тек үшеуі (Шыршық, Келес және Арыс) ғана оған жетеді. Араб географтары Ферғанада өзеннің тағы бірнеше салаларының болғанын айтады. Ал олар қазір көбінесе Сырдариядан оңтүстікте ағып жатқан үлкен Шарихан каналына келіп құяды. Бұл канал Нарыннан тартылған Янги-арық секілді, XIX ғасырда ғана Қарадариядан тартылған. Ортағасырларда Сырдарияның өзінен тартылған каналдардың болған-болмағанын анықтау мүмкін емес. Мысалы, Чиназ бен Джизақ аралығындағы Мырзашөлді суландыру үшін. Мақдиси атайтын ұзындығы 140 фарсахты құрайтын Ходженд пен Усрушан аралығындағы канал туралы

ақпарат, басқа ешқандай деректермен дәлелденбейді. Сырдарияға қарағанда оның салалары суару жүйесінде қашан да үлкен маңызға ие болған. Сонымен қатар, Әмударияға қарағанда Сырдарияның төменгі ағысында, әсіресе тарихи уақыттарда, айтарлықтай атырау маңы шұраттары болмаған (Бартольд, 1965: 491).

Бұдан әрі В. В. Бартольд мақалада Сырдария өзінің түрлі тарихи кезеңдердегі атауларына тоқталады. Өзеннің түрлі деректерде кездесетін атауларының әртүрлі болу себептерін, оларға тарихи оқиғалардың әсерлерін талдайды. Мәселен, көне гректік Яксарт атауын пехлевийлік Йахшарт атау формасымен байланыстырып, оның «нағыз таза інжу» деген мағынаға сай келетіндігін сипаттаған Маркварттың ойын келтіреді. Ғалым сонымен қатар, Сыр атауы көне түркі атауы екендігіне қарамастан оның XVI ғасырдан әрі екендігі деректермен дәлелденбейтігін, тек Плиний деректерінде кездесетін Silis атауымен байланыстырылатындығын; Ибн Хордабех атайтын Канкар деген атау Сырдарияның тек орта ағысына қатысты қолданылғандығын; арабтардың Әмударияны Жейхун деп атағаны секілді, Сырдарияны Сейхун деп атағанын; Хамдаллах Казвинидің «Нузхат ал-кулуб» еңбегінде басқа еш жерде кездеспейтін Гул Зарйун атауының болғандығын айтады. В. В. Бартольд Сырдария өзенінің жағалауында орналасқан елді мекендердің атауына байланысты аталғандығын да араб және парсы деректері негізінде дәлелдейді. Мәселен, Ходженд өзені, Бенакет немесе Фенакет өзені, Шахрухи өзені, Ахсикет өзені, Шаш өзені деген атауларды атаған.

Өзен кейбір деректер бойынша Арал теңізіне жетпей шөл далаға сіңіп кеткен, ал кейбір деректер бойынша Әмудария өзеніне қосылған. Ал Әбілғазы деректерінде Арал теңізін «Сыр теңізі» деп атайды және оның кейбір кезеңдерде теңізге жетпей қалғандығы жөнінде білмегендігін айтады.

Мақалада В. В. Бартольд Сырдарияның ерте заманнан бері кеме жүретін өзен

болғандығы туралы да зерттеулерін ұсынады: «IV/X ғасырда Сырдария Әмудария өзенімен бірге кеме жүретін өзен ретінде аталады (Мақдиси); «бейбітшілік пен бітім» кездерінде су жолымен Карьят әл-хадиске азық-түліктер жеткізіліп отырған (Ибн Хаукаль). Шындығында кеме қатынасын Ходженттен 25 км төмен жердегі, Кош-Тегермен ауылының маңынан басталатын Беговат құздары бөледі. Бұл құздар мұсылман деректерінің ешбірінде кездеспейді; Джувейнидің әйгілі әңгімесінде, 1220 жылы моңғолдардың Ходжентті қоршап, әскери қолбасшы Темір-мәліктің қашуы туралы шытырман оқиғасында оның Ходженттен Сырдарияның төменгі ағысындағы қалаларға дейін үздіксіз жүзуі болжанады. Сырдарияның төменгі ағысында орыстардың үстемдігі орнағаннан кейін (1847 жылдан бастап) мұнда пароход қатынасын енгізу әрекеті болған; Арал флотилиясының пароходтары да Сырдария бойымен жоғары көтерілген және олардың зәкірлі тұрағы Қазалы қаласының маңында болды. Флотилияны жапқаннан кейін (1882 ж.), жекелеген жобаларды айтпағанда, бұған ұқсас әрекеттер бұдан әрі қайталанбады; Сырдария бойындағы су жолы қатынасы жергілікті халықтың қайықтармен жүзуімен ғана сақталып тұр» (Бартольд, 1965: 492-493).

Сырдарияның тарихи уақыттарда әртүрлі атауларының болғандығын академик В. В. Бартольд ортағасырлық тарихшылардың, араб географтарының, саяхатшыларының деректерін көптеп пайдаланып, тиянақты зерттеген. Академик В. В. Бартольдтің өзеннің бір кездері Шаш өзені деп аталған деген пікірін көрнекті ғалым, шығыстанушы Б. Е. Көмеков «Әл-Идрисидің «Сураат әл-ард» еңбегінде Сырдария өзені Шаш өзені деген атаумен және аталған өзен мен Әмудария өзендері Арал теңізіне (Хорезм көлі) құятындығы көрсетілген» (Кумеков, 2018: 95-96), - деп одан әрі түпдеректермен дәлелдеп нақтылай түседі.

Сырдария өзенінің гидронимі мәселесіне В. В. Бартольдтан кейін тіл білімі, география және тарих ғылымының мамандары да зерттеулерін арнаған. Олардың ішінде Е. Койчубаевті, Э. М. Мурзаевті, Б. Бияровті, К. Д. Каймулдинованы және т. б. атауға болады. Белгілі география ғылымының тарихшысы Э. М. Мурзаев Сырдария өзенінің В. В. Бартольд мақаласында айтқан Канкар атауын зерттей келе «Кан» терминінің көне екендігі дау тудырмайды. Ол авесталық «хан», «хон» – «құдық, қайнар бұлақ» деген сөздермен дәлелденеді. Орхон жазуларында да Канг топонимі кездеседі. С. Г. Кляшторный (1951) бұл сөзді Сырдария сөзінің синонимі санайды. Канга аймағы – Сырдарияның орта ағысының мәдени аймағы. Осыдан *кангар* – «Канга халқы» ұғымы шығады. Сонымен қатар Әмударияның Сарықамыс атырауында қазір құрғап қалған, бірақ кезінде сөзсіз су ағыны болғандығы өзен арнасынан анық көрінетін жер Кангадария деп аталады.

Осыған орай, *кам*, *кем*, *кан* деген топонимикалық элементтер Азияның географиялық атауларына тән екендігіне көз жеткіземіз» (Мурзаев, 1974: 185-186), - деп тұжырым жасайды.

Тіл білімінің маманы Е. Койчубаевтің ойынша «б. з. I мыңжылдығында оғыздар Сырданияны «оғыздар өзені» деп атаған. Олардың қалалары осы өзеннің жағасында орналасқан. Қазіргі атауы XIII ғасырдан бастап кездеседі. XIII ғасырда осы аймаққа келген саяхатшылар Плато Карпини мен Асцелин Сырдария атауының шығу тегін түркі-ирандық Сары дария, яғни «Сары өзен» сөзімен байланыстырып түсіндірмекші болған. Осыған орай, XIII ғасырдың өзінде Сырдария атауының шығу тегі белгісіз болған, яғни өңірдің аборигендері ұмытқан. «Сыр» термині қандай мағына береді деген сұрақ туындайды. Оның атауы түркілердің атауларымен байланысты болуы мүмкін. «Сыр», «Сырым», «Сырымбет» этнонимдерімен салыстыруға болады.

С. Е. Маловтың көне түркі жазба ескерткіштерінен «түркі-сыр халқы» дегенді өз еңбегінде келтіруінен Сырдария атауын «сыр өзені» (яғни, этнотопоним мағынасында – *сыр* халқы өзені) және «ағыны жылдам өзен» деп түсіндіруге болады. Екі жағдайда да атаудың негізінде «жылдам», «тез» деген түркі сөздері тұр. Мәселен, қазақ тіліндегі «шыр айналу». «Дария» түркілердің түсінігінде «үлкен, ірі өзен» немесе тіпті «теңіз» деген мағына береді» (Койчубаев, 1974: 199-200).

«Орта Азиядағы екінші ірі өзен Сырдария «Авестада» Ранха, ежелгі грек жазбаларында Йаксарт деген атпен берілген. Гректер бұл өзеннің орта ағысынан солтүстікке қарай жатқан аумақта «йаксарт» аталатын халықтың өмір сүретіні жайлы деректер келтірген. Көне түркілер Сырдарияны Йенчу-Өкүз («Інжу өзені») деп атаған. Қытай жылнамаларында Чжэнь-чжухэ деген атпен берілген, мұның өзі қытайшадан аударғанда «Інжу өзені» деген мағына береді. Бұл айтылғандар калька-атаулардың көне замандардан бері қолданыста болғандығын көрсетеді», - деп К. Д. Каймулдинова өзінің «Топонимика» (Каймулдинова, 2011: 170) атты еңбегінде жазып өтеді.

Сырдария өзенінің түрлі кезеңдердегі атауларын зерттеген зерттеушілердің бірі Б. Бияров Э Сулейменова, Г. Мәдиева, Н. Шаймерденова, А. А. Гируцкий, А. Әбдірахманов және Қ. Өмірәлиевтің зерттеулерін талқылай отырып, «ертеде негізінен көшпелілер мекендеген Орта Азия мен Қазақстан далаларында қала аз салынғандықтан және көшпелілер қарым-қатынас жасайтын қалалардың дені *Яқсарт* (Сырдария) бойында моншақша тізіліп орналасқандықтан, ол өзенді түркілер *Інжу* «моншақ, маржан» деп атаған. Сонда *Інжу* гидронимі жай ғана таңба емес, семантикасы бар толыққанды сөз болып шықпай ма?! Топонимнің сөзге жуық болатыны да содан, оны шартты таңба сияқты шексіз ауыстыра беруге келмейді. Сол заттың белгілерімен ғана шектеледі. Мәселен, *Сырдария*

гидронимі кейін ол өзеннің сырға, бояуға ұқсас сары түсті суына орай беріледі деп жүрміз, алайда *сыр* сөзінің көне иран тілінде «інжу», «моншақ, маржан» деген мағына береді деген пікір де жоқ емес» (Бияров, 2013: 10), - деген ой білдіреді.

Сырдария өзенінің тарихи географиясы туралы құнды зерттеулердің жүйесін қазіргі кезеңдегі белгілі тарихшы Н. А. Атығаев пен О. Қанай «Река Сырдарья в историко-географической литературе XV – XIX вв.» (Атығаев, Қанай, 2020) атты мақаласында жазады. Олар аталған мақалада А. И. Левшин, В. В. Бартольд, Н. В. Остроумов, Э. М. Мурзаев, К. А. Пищулина, Б. А. Ахмедов, Р. А. Агеева, Т. К. Бейсембиев, З. А. Джандосова және Ж. М. Тулибаеваның еңбектерін қолдана отырып Сырдария өзенінің түрлі кезеңдердегі атауларына талдау жасап, «Сырдария ортағасырлық мұсылмандық шығармаларда Сейхун, Ходжент өзені, Шахрух өзені, Шаш және Ахсикет өзені деген көптеген атаулармен аталған» (Атығаев, Қанай, 2020), - деген қорытынды береді. Одан кейін зерттеушілер Сыр өзені, Сырдария атауларына тоқталып, ортағасырлық араб саяхатшылары мен географтарының еңбектерін талдайды, осы тұста зерттеушілер кең көлемде В. В. Бартольд, Н. Г. Маллицкий, А. А. Семенов, Э. М. Мурзаев, С. Г. Кляшторный, В. П. Юдин, К. А. Пищулина және Ш. Камолиддин еңбектерін саралайды. «Осылайша, жоғарыда аталған мәліметтерге сүйене отырып, біз Сырдария атауының тарихи, әсіресе түркітіліндегі шығармаларда XVI ғасырдың екінші жартысынан бастап кездеседі деп айта аламыз. XVII ғасырдың соңынан бастап бұл атау орыс мұрағаттарындағы деректерде, ал XVIII ғасырдың басынан бастап батысеуропалық карталарда және еуропалық ғалымдардың еңбектерінде кездеседі» (Атығаев, Қанай, 2020), - деген қорытындыға келеді. Н. А. Атығаев пен О. Қанай зерттеулеріндегі

қорытындылардың академик В. В. Бартольд тұжырымдарымен сәйкес келетіндігін байқаймыз және зерттеушілер мақалада көбінесе В. В. Бартольдтің пайымдауларын негізге алады.

В. В. Бартольд Сырдария өзеніне арнаған мақаласында оның гидронимін ғана талдап қоймаған, сонымен қатар түрлі кезеңдердегі гидрографиясын да зерттеген. Академиктің зерттеулерінің қазіргі уақыттағы география ғылымының зерттеулерімен сай келетіндігін де байқауға болады. «Сырдария өзені Ферғана жазығының шығыс бөлігіндегі Нарын мен Қарадария өзендерінің қосылуынан пайда болады. Сырдария өзенінің ағысы бассейнің таулы бөлігінде қалыптасады. Басым түрде қар суымен, аз көлемде мұз және жаңбыр суымен қоректенеді... Өзеннің Нарын мен Қарадария өзендерінің түйіскен жерінен бастап сағасына дейінгі ұзындығы – 2119 км. Ал, егер Нарын өзенімен қоса есептегенде 3000 км-ден астам. Сырдария бассейнінің ауданы 462 000 км² құрайды» (Абдрахимов, 2014: 123), - деген сипаттаманы қазіргі кездегі географтар беріп отыр.

«Ислам энциклопедиясында» академик В. В. Бартольд Шу өзеніне арнаған мақаласында оған келесідей сипаттама береді. Шу – Теріскей Алатауынан бастау алатын, жоғарғы ағысында Қошқар деп аталатын өзен. Ыстықкөлдің батыс шетіне шамамен 6 км-ге дейін жақындайды, оған оны Күтемалды тармағы бөледі. Өзен Буам шатқалы арқылы өтіп, оңтүстікте Үлкен және Кіші Кебің, ал солтүстікте Ақсу және Қурағаты өзен тармақтарымен қосылып, шамамен 920 км ағып өтіп, Сырдария өзені арнасынан 110 км қашықтықтағы Саумалкөл шағын өзеніне келіп құяды.

Құрағаты қосылғаннан Саумал көлге дейін Шу өзені ешқашан экономикалық маңызға ие болмаған шөл дала арқылы ағады. Қазір осы жердегі өзеннің жағасына тек қыста ғана көшпелілер келеді. Бірақ өзеннің жоғарғы ағысындағы шабындықтар әрқашан көшпелі халықтар үшін үлкен маңызға ие болған. Буам аңғарынан төмен

қарайғы географиялық жағдайлар егіншіліктің дамуына әсер етеді. Сондықтан да мұнда өте ерте кезеңдерде отырықшы қоныстар пайда болған. Әмудария мен Сырдариядағыдай суландыру үшін су басты өзеннен емес, оның салаларынан алынады.

Қытай тарихшысы Сюань Цзанның деректері бойынша б.з. VII ғасырында Шу өңірінде қоныстар мен сауда-саттық қала болған. Ол Шудан Әмудария жағасына дейінгі аумақты бірегей мәдени аумақ деп қарастырады. Сол кезеңде Шу өңірі арқылы Қытайдан Батыс Азияға қарай екі ірі сауда жолы өткен. Бұған дәлел ретінде, Шу өңірінің бірқатар қоныстары – Мерке, Ашпара географиялық атаулары сақталғандығын айтуға болады (Бартольд, 1965: 567-570).

Көне араб деректері бойынша, бұл жерде бірқатар қалалардың болғаны туралы айтылады, мәселен Навакет, Суяб қалалары. Суяб қаласының ортағасырлық түркі мемлекеттері тарихында рөлінің үлкен болғанын білеміз, ол мемлекет астанасы, ірі сауда орталығы да болған. В. В. Бартольд Суяб қаласының атауын Шу өзені атауымен байланыстырады.

XIX ғасырға дейін әртүрлі тайпалар мекендеп, бір-бірінің орнын басып отырған Шу жазығында ислам діні тараған еді. Кейін бұл территорияны Қоқан ханы басып алып, Сырдарияның төменгі ағысынан Іле шатқалына дейінгі, Шу өзенінің Мәуереннахр жерінен өтетін тармағы бойындағы барлық көшпелі тайпалардың қоныстары пайда болды. Олардың арасындағы ірі қамалдар – Пішпек және Тоқмақ. Алайда 1860 жылы орыс әскерлері Қастек шатқалынан Шу жазығына өткенде екі қамал да басып алынып, қиратылған болатын. Пішпек қамалы қазіргі Қырғызстанның астанасы Бішкек қаласы болып табылады (Мұқтар, Жуматаева, 2014).

Е. Койчубаевтің еңбегінде: «Өзен атауы тибеттік немесе қытайлық *шу* «су», «өзен» сөздерінен шыққан деген пікір таралған. Этимология қанағаттандырмайды. Гидронимнің шығу тегін анықтауда негіз

ретінде «чуй» деген қырғыз тіліндегі айтылуын алуға болады. Ол аталған атауға бәрінен де жақын. «Чуй» немесе «шуй» алтай түркілерінде кездеседі және олардың этникалық аттарынан бастау алады. Мәселен, «чуй кижі» – оңтүстік алтайлықтардың этнонимі. Деректерден мысалдар келтірейік: б. з. д. VII ғ. өзінде Шуда (Жетісу) шуй және қаңлы тайпалары өмір сүрген («Живая старина», год IV, вып. 3–4. СПб., 1894, с. 403), ал И. Г. Георги бойынша «шуй» сургут остяктарының атауы. «Бұрынғы Кузнец округіндегі Шуй болыстығы және Хакасияның солтүстігіндегі Шуй болыстығы (XIX ғ. басында) да «шуй» руына байланысты аталған. «Сонымен бірге, орхон-енисей ескерткіштерінде кездесетін шуй тайпаларының бірі «чуэ» қазіргі садырлар арасында өмір сүретін болып шықты...» (Койчубаев, 1974: 256-257), - деп Шу өзені атауының мағынасы туралы зерттеулерді ұсынады.

А. Әбдірахманов Шу гидронимін көне түркі. «су», «өзен» мағыналы сөзі деп таниды (Әбдірахманов, 1975: 195). Шу термині тек түркі тілінде ғана емес, әлем тілдерінің бірқатарында «су» мәнінде кездеседі. Атап айтқанда, түркі. *су*, моңғ. *ус*, корей. *су*, қыт. *шуй*, тибет. *чу*, өте көне нұсқасы *ас*, *ыс*, *іс*, т. б. (Мурзаев, 1984: 528). Т. Жанұзақ Шу «атауының тіптен көне екендігіне көз жеткіземіз» (Жанұзақ, 2007: 212), - дейді. Көне сөздердің әуелде бір буыннан құралғанын ескерсек, Шу гидронимі расында да көне болып табылады. Оның үстіне *су*, *ус*, *шуй*, *чу*, *ас*, *ыс*, *іс* гидронимдерінің барлығына ортақ «с» дыбыс-символы судың сылдырап ағуынан алынып, дыбысқа еліктеуден пайда болған сөздер категориясына жатады деуге болады. Б. Бияров «Топонимжасам барысында Шу тұлғасындағы гидронимдер қаз. «малдың шуына ұқсас шұбалыңқы, ұзын өзен» мағынасын беруі де мүмкін екенін ескеру керек» (Бияров, 2013: 101), - деген пікір ұсынады.

Жалпы Шу гидронимі туралы кеңестік және тәуелсіздік кезеңіндегі топонимикалық,

оның ішінде тарихи топонимикалық зерттеулердің қорытындылары бұл атаудың көне замандардан сақталып келе жатқандығын және академик В. В. Бартольд пайымдауымен сай келетіндігін көрсетеді.

Қазіргі Қостанай облысы территориясынан бастау алатын Торғай өзеніне де академик В. В. Бартольд өзінің еңбегін арнаған. Торғай – Орта Азияның далалық аймағындағы кішігірім қала мен өзен жүйесінің атауы. Торғай өзені Тасты Торғай мен Қара Торғайдың қосылуынан пайда болатын «Қарын салды Торғай» өзенінен бастау алады да Дурукча көліне құяды. Солтүстікке қарай өзінің жоғарғы ағысында «Үлкен тамды Торғай» деп аталатын Сары Торғай өзені ағады. Оған батыс жағынан «Мойылды Торғай» мен «Сары бой Торғай» өзендері қосылады. Сары Торғай өзені Сары қопа көліне құяды. Түркі тілінде торғай сөзі «кішкентай құс» деген мағына береді (Бартольд, 1965: 367). Шығыстанушы мақаласында бұдан әрі Торғай қаласы мен Торғай облысының тарихи сипаттамалары туралы сөз қозғайды. Біздің зерттеуіміздің мақсатына сәйкес, өзеннің гидрографиялық мәселесі өзекті. Қазіргі географиялық зерттеулерде Торғай өзені – Қара Торғай және Жалдама өзендерінің қосылуынан пайда болады. (Кейбір деректері бойынша Қара Торғай мен Сары Торғайдың қосылуынан). Торғай өзенінің ұзындығының екі өзеннің қосылған жерінен санағанда 662 км, ал Қара Торғай өзенінің бастауынан санағанда 946 км. Алаптың ауданы 134 мың км² (Жүсіпбеков, Махмудова, 2012: 42).

Торғай өзені Шалқартеңіз деген ағынсыз көлге құяды. Көктемде өзеннің суы толық, жазда өте таязданады, бірақ ағыны өзен бойы сақталады. Төменгі ағысында өзен суы әрдайым тұзданады. Өзен суының жылдық орташа шығыны 8,5 м³/с-қа тең (Абдрахимов, 2014: 116).

Қорытынды

Жоғарыдағы талқылаулар мен нәтижелердің негізінде академик В. В. Бартольдтің ғылыми мұраларындағы Қазақстан өзен жүйелеріне қатысты зерттеулерінің әлі де өзекті екендігін және осы тақырып аясындағы тарих, география және тіл білімі мамандарының өз зерттеулерінде академиктің пайымдаулары мен қорытындыларын негізге алатындығын

аңғарамыз. Бұның өзі В. В. Бартольд мұрасының өміршеңдігін көрсетеді. Ғалым шебер талдаған ортағасырлық араб және парсы саяхатшыларының деректері арқылы Қазақстан өзен жүйелерінің ортағасырлардағы гидронимиялық және гидрографиялық тұрғыдағы қалпын көз алдымызға елестете аламыз. Ал ол сол кезеңдердегі тарихи үрдістердің қыр-сырларын ашуға мол мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- Абдрахимов Р. Г. Гидрография материков: учебное пособие / Р.Г. Абдрахимов. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 149 с.
- Абусейтова М.Х., Муминов А. К. Письменные источники по истории и культуре Алматы (VIII – начало XX в.) / М.Х. Абусейтова, А.К. Муминов. – Алматы: Драйк-пресс, 2008. – 280 с.
- Атыгаев Н. А., Канай О. Река Сырдарья в историко-географической литературе XV – XIX вв. // ALTAISTICS, TURCOLOGY, MONGOLISTICS. – 2020. – № 4. – С. 51-80.
- Әбдірахманов А. Топонимика және этимология / А. Әбдірахманов. – Алматы: Ғылым, 1975. – 204 бет.
- Бартольд В.В. Или. Соч. в 9 томах. Т. 3. – Москва: Наука, 1965. С. 713.
- Бартольд В.В. Иртыш. Соч. в 9 томах. Т. 3. – Москва: Наука, 1965. – 713 с.
- Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч. в 9 томах / В.В. Бартольд. – Москва: Наука, 1963. – Т. 2. – Ч. 1. – 1024 с.
- Бартольд В.В. Сыр-Дарья. Соч. в 9 томах. Т. 3. / В.В. Бартольд. – Москва: Наука, 1965. – 713 с.
- Бартольд В.В. Тургай // Соч. в 9 томах. Т. 3. / В.В. Бартольд. – Москва: Наука, 1965. – 713 с.
- Бартольд В. В. Чу. Соч. в 9 томах. Т. 3. / В.В. Бартольд. – Москва: Наука, 1965. – 713 с.
- Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері / Б. Бияров. – Астана: Ш. Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2013. – 432 б.
- Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры 3 / Т. Жанұзақ. – Алматы: Драйк-Пресс, 2007. – 524 б.
- Жүсіпбеков Д.Қ., Махмудова Л.К. Гидрография. I бөлім (Қазақстан гидрографиясы), II бөлім (Әлем гидрографиясы): оқу құралы / Д.Қ. Жүсіпбеков, Л.К. Махмудова. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 148 б.
- Каймулдинова К. Д. Топонимика: Оқулық / К.Д. Каймулдинова. – Алматы: ЖШС РПБК Дәуір, 2011. – 336 б.
- Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921 – 922 гг. / А.П. Ковалевский. – Харьков: Изд-во. Харьковского гос. университета им. А. М. Горького, 1956. – 345 с.
- Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана / Е. Койчубаев. – Алма-Ата: Наука, 1974. – 275 с.
- Кумекон Б. Е. Историческая география Казахстана по данным географических карт Махмуда ал-Кашгари и ал-Идриси // Ұлы Жібек жолындағы Орта Азия. Халықаралық

- ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. 13–15 маусым, 2018 жыл. – Алматы: Service Press, 2018. – 545 б.
- Мурзаев Э. М. Очерки топонимики / Э. М. Мурзаев. – Москва: Мысль, 1974. – 382 с.
- Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов / Э.М. Мурзаев. – Москва: Мысль, 1984. – 653 с.
- Мұқтар Ә. Қ., Жуматаева Г. Т. Орта Азияның жер-суларының, қалаларының тарихи географиясы туралы В. В. Бартольдтің пайымдаулары // БҚМУ Хабаршысы. Педагогика, филология, тарих. – 2014. – №2 (54). – 225-237 бб.
- Наханова Л.А. Древнетюркская топонимика. Учебное пособие / Л.А. Наханова. – Астана: ЕНУ, 2016. – 159 с.
- Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль. – Москва: Иностранной литературы, 1960. – 500 с.
- Сапаров Қ.Т. Қазақ топонимдерінің геоэкологиялық негіздері / Қ.Т. Сапаров. – Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2008. – 1-бөлім. – 307 б.
- Сапаров Қ. Т. Шығыс Қазақстан облысының топонимикасы (қазақтардың кеңістікті игеру тәжірибесінің жер-су атауларындағы көрінісі) / ҚТ. Сапаров. – Алматы: Эпиграф, 2019. – 276 б.

Даурен С. Смагулов

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

О гидронимии и гидрографии рек Казахстана в научном наследии академика В. В. Бартольда

Аннотация. В статье анализируется гидронимия и гидрографическое состояние рек Казахстана в средних веках по трудам академика Санкт-Петербургской академии наук, востоковеда, арабоведа, филолога В. В. Бартольда, в сопоставлении с исследованиями советских и казахстанских специалистов по истории, географии и языкознанию. В качестве материалов исследования используются различные работы академика В. В. Бартольда, в том числе его статьи о реках казахской земли, написанные для «Энциклопедии ислама», топонимические, географические, исторические труды советских и казахстанских специалистов по истории, географии и лингвистике.

В ходе исследования автор пытается сформировать историко-географический облик средневекового Казахстана посредством изучения работ В. В. Бартольда о реках Ертис, Иле, Урал, Сырдария, Чу и Торгай основанных на арабских, персидских, китайских и других оригинальных трудах путешественников, историков раннего и средневекового периода. Названия и гидрографические состояния рек, упомянутых в статье, представлены в сравнении как с рассуждениями академика, так и с их характеристиками в современной географической науке. В результате обсуждений становится очевидным, что среди научного наследия академика В. В. Бартольда его исследования о речных системах Казахстана, по-прежнему актуальны и что в рамках данной темы специалисты по истории, географии и лингвистике в своих исследованиях берут за основу суждения и выводы академика. Таким образом, научные исследования ученого-востоковеда, академика В. В. Бартольда показали свою жизнеспособность.

Ключевые слова: история; историческая география; академик; востоковедение; топонимика; языкознание; гидроним; гидрография; источник; река; путешественник.

On the hydronymy and hydrography of the rivers of Kazakhstan in the scientific heritage of academician V.V. Bartold

Abstract. The article analyzes the hydronymy and hydrographic state of the rivers of Kazakhstan in the Middle Ages according to the works of Academician of the St. Petersburg Academy of Sciences, orientalist, Arabic scholar, philologist V.V. Bartold, in comparison with the research of Soviet and Kazakh specialists in history, geography, and linguistics. There are used various works of Academician V.V. Bartold as research materials, including his articles on the rivers of the Kazakh land written for the Encyclopedia of Islam, toponymic, geographical, and historical works of Soviet and Kazakh specialists in history, geography, and linguistics.

In the course of the research, the author tries to form a historical and geographical image of medieval Kazakhstan by studying the works of V.V. Bartold about the rivers Irtysh, Ili, Ural, Syrdarya, Chu, and Turgai based on Arabic, Persian, Chinese and other original works of travelers, historians of the early and medieval period. The names and hydrographic states of the rivers mentioned in the article are presented in comparison with both the arguments of the academician and their characteristics in modern geographical science. It becomes obvious as a result of discussions that his research on the river systems of Kazakhstan is still relevant among the scientific heritage of Academician V.V. Bartold. Specialists in history, geography, and linguistics in their research on this topic take as a basis the judgments and conclusions of the academician. Thus, the scientific research of the orientalist, academician V.V. Bartold has shown its viability.

Keywords: history; historical geography; academician; oriental studies; toponymy; linguistics; hydronym; hydrography; source; river; traveler.

References

- Abdrahimov R. G. Gidrografiya materikov: uchebnoe posobie [Hydrography of continents: a textbook] (Qazaq universiteti, Almaty, 2014, 149 p.), [in Russian].
- Abuseitova M. H., Muminov A. K. Pis'mennye istochniki po istorii i kul'ture Almaty (VIII – nachalo XX v.) [Written sources on the history and culture of Almaty (VIII - early XX century)] (Drajk-press, Almaty, 2008, 280 p.), [in Russian].
- Atygaev N. A., Kanaj O. Reka Syrdar'ya v istoriko-geograficheskoy literature XV – XIX vv. ALTAISTICS, TURCOLOGY, MONGOLISTICS [The Syr Darya River in the historical and geographical literature of the 15th - 19th centuries]. 2020. No. 4. P. 51-80, [in Russian].
- Abdirahmanov A. Toponimika zhaene etimologiya [Toponymy and etymology] (Gylym, Almaty, 1975, 204 p.), [in Kazakh].
- Bartold V.V. Ili. Soch. v 9 tomah [Ili. Composition in 9 volumes]. (Nauka, Moscow, 1965, Vol. 3., 713 p.), [in Russian].
- Bartold V.V. Irtysh. Soch. v 9 tomah [Irtysh. Composition in 9 volumes]. (Nauka, Moscow, 1965, Vol. 3., 713 p.), [in Russian].
- Bartold V.V. Istoriya kul'turnoj zhizni Turkestana. Soch. v 9 tomah [The history of the cultural life of Turkestan], (Nauka, Moscow, 1963, Vol. 2, 1024 p.), [in Russian].
- Bartold V.V. Syr-Dar'ya. Soch. v 9 tomah [Syr Darya. omposition in 9 volumes]. (Nauka, Moscow, 1965, Vol. 3., 713 p.), [in Russian].
- Bartold V.V. Turgaj. Soch. v 9 tomah [Turgay. Composition in 9 volumes]. (Nauka, Moscow, 1965, Vol. 3., 713 p.), [in Russian].

Bartold V. V. (1965) Chu. Soch. v 9 tomah [Chu. Composition in 9 volumes]. (Nauka, Moscow, 1965, Vol. 3., 713 p.), [in Russian].

Biyarov B. Qazaq toponimderinin tiptik uelgileri [Typical examples of Kazakh toponyms]. (Republican Coordination and Methodological Center for the Development of Languages named after Sh. Shayakhmetov, Astana, 2013, 432 p.). [in Kazakh].

Zhanuzaq T. Qazaq onomastikasy. Ataular syry 3 [Kazakh onomastics. The secret of names 3], (Drajk-Press, Almaty, 2007, 524 p.), [in Kazakh].

Zhusipbekov D. Q., Mahmudova L. K. Hidrografiya. I bolim (Qazaqstan gidrografiyasy), II bolim (Aelem gidrografiyasy): oqu quraly [Hydrography. Part I (hydrography of Kazakhstan), Part II (hydrography of the world): textbook], (Qazaq universiteti, Almaty, 2012, 148 p.), [in Kazakh].

Kaimuldinova K.D. Toponimika [Toponymy] (Daur, Almaty, 2011, 336 p.), [in Kazakh].

Kovalevskij A. P. Kniga Ahmeda ibn-Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921 – 922 gg. [The book of Ahmed ibn-Fadlan about his journey to the Volga in 921 – 922.] (Izd-vo. Har'kovskogo gos. universiteta im. A. M. Gor'kogo, Har'kov, 1956, 345 p.), [in Russian].

Koichubaev E. Kratkii tolkovyi slovar' toponimov Kazahstana [Short explanatory dictionary of toponyms of Kazakhstan] (Nauka, Alma-Ata, 1973, 713 p.), [in Russian].

Kumekov B.E. Istoricheskaya geografiya Kazahstana po dannym geograficheskikh kart Mahmuda al-Kashgari i al-Idrisi [Historical geography of Kazakhstan according to the geographical maps of Mahmud al-Kashgari and al-Idrisi] [Central Asia on the Great Silk Road. Halyqaralyqxylymi-taezhiribelik konferenciyanyn materialdary 13–15mausym, 2018jyl- Materials of the international scientific and practical conference]. Almaty: Service Press. 2018. 545 p., [in Russian].

Murzaev E.M. Ocherki toponimiki [Essays on toponymy], (Mysl', Almaty, 1974, 382 p.), [in Russian].

Murzaev E.M. Slovar' narodnyh geograficheskikh terminov [Dictionary of Folk Geographical Terms] (Mysl', Moscow, 1984, 653 p.), [in Russian].

Muqtar A. Q., Zhumataeva G. T. Orta Aziyanyn zher-sularynyn, qalalarynyn tarihi geografiyasy turaly V. V. Bartol'dtin pajymdaulary, BQMU Habarshysy. Pedagogika, filologiya, tarih. 2014. No.2 (54). P. 225-237, [in Kazakh].

Nahanova L.A. Drevnetyurkskaya toponimika. Uchebnoe posobie [Ancient Turkic toponymy. Study guide] (ENU, Astana, 2016, 159 p.), [in Russian].

Paul' G. Principy istorii yazyka [Principles of language history], (Inostranoj literatury, Moscow, 1965, 500 p.), [in Russian].

Saparov Q.T. Qazaq toponimderinin geoekologiyalyq negizderi [Geoecological bases of Kazakh toponyms], (EKO GOG, Pavlodar, 2008, 307 p.), [in Kazakh].

Saparov Q.T. Shygys Qazaqstan oblysynyn toponimikasy (qazaqtardyn kenistikti igeru taezhiribesinin zher-su ataularyndagy korinisi) [Toponymy of the East Kazakhstan region (reflection of the experience of the Kazakhs' development of space in the names of lands and waters)], (Epigraf, Almaty, 2019, 276 p.), [in Kazakh].

Автор туралы мәлімет:

Смағұлов Даурен Сайлаубаевич – тарих ғылымдарының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, «Ұлттық тестілеу орталығы», Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Smagulov Dauren Saylaubayevich – Ph.D. student in Historical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, «National Testing Center», Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan.